

Illés Jenő

A Dózsa György című dráma és a Dózsa-alak Illyés Gyula életművében

„Vitézek, ami mellett életemmel
csak jelet adtam, hadd teszek hitet
halálommal: testvérek, érdemes volt!”

*A mottó, amelyet választottunk, Dózsa szavait idézi. A poroszlók
vonszolják az elkészített tüzes trón felé, s ő ezen szókkal fordul
híveihez,*

*és egy utolsó sóhajtással, figyelmeztetéssel így kiált fel: „Ne engedjete!”
– Nem, egy pillanatra sem akarta magát mentetni velük, de arra
figyelmeztet még a végső pillanatokban is: a hatalommal ne
béküljete, a hatalomnak ne engedjete! Szívszorító nagy pillanat
Dózsa döbbenetes halála, rendkívüli művészet, ahogy Illyés Gyula ezt
a pokolian bizarr és kegyetlenül borzalmas tragédiát felidézi. Ez a
befejező kép egyszerre egy parasztvezér bukása, egy nagy forradalom
bukása, s egy nagy nemzeti tragédia. Illyés Dózsa György (1956) című
drámája elsősorban ebben újszerű, eredeti s nem túlozunk, ha
kimondjuk, elsősorban ebben fejleszti tovább zseniálisan a már
ismert Dózsa-képet.*

Nagy eredmény ez. Szerepelt már Dózsa György irodalmunkban úgy, mint fenyegető istenostora, mint valami elemi csapás, amely váratlanul, kíméletlenül a nemzetre csap (Eötvös József: Magyarország 1514-ben), de ez Eötvös-regény s a később létrejövő epikus és drámai ábrázolások, ha tisztelettel közeledtek is a témához, tartalmaztak valamilyen egyoldalúságot, s nem tudták Dózsát igazán méltó módon ábrázolni. Illyésnek a legnagyobbat sikerült megoldani, méltó helyére állítja Dózsát nemzeti hőseink sorában. Kialakít, megteremt egy, a hagyományos ábrázolásokat is figyelembe vevő eredeti Dózsa-képet, megalkot egy nagyszerű történelmi figurát, amely hitelesebb, igazabb, monumentálisabb minden eddigi ábrázolásnál. Érdekes és jellemző már az is, ahogy Illyés Dózsa György alakját felépíti, de sokkal izgalmasabb az a mondanivaló, amit az ő figuráján keresztül kifejez. Nem kisebb dologról van szó, mint arról, hogy a parasztforradalom bukásában megmutatja egy nemzet tragikus letörését, hisz itt a befejező képben már előreveti árnyékát, vészjóslóan és félelmetesen, a mohácsi tragédia, amelynek bekövetkezését éppen azok az urak készítették elő, akik Dózsa seregét és a parasztok ezreit, a nép fegyverforgató férfiai halomra gyilkolták vérszomjas dühvel, kegyetlenül, a megtorlás részeg örületében. Dózsa és az urak konfliktusában tehát nem egyszerű személyi szembenállásról van szó, és nem is csak a parasztvezér és a hatalom ellentétéről: az igazi nemzeti erők csapnak össze a nemzet árulóival, a magyarság hóhéraival.

Hogyan építi fel Dózsa György alakja köré Illyés Gyula a korabeli társadalom képét? A cselekmény azzal indul, hogy a délről becsapó törökök magyar foglyokat visznek prédaként, rabszíjra fűzve. Dermesztő pillanat, ahogy a rettegő, megfélemlített, síró tömeg kétségbeesve, félve-remegve ott reszket a törökök csapásai alatt – védtelenül... Ekkor, őket megmenteni robban be a színre Dózsa György parasztseregével. Nagy jelentősége van en-

nek a jelenetnek. Itt exponálja Illyés Dózsát, a honvédő harcok vitézét, jelezvén, miért figyel fel rá az udvar, mivel vívja ki a bizalmat, miért lehet belőle a keresztes hadak vezére. Ezután, ahogy Dózsa sorsa felfelé ível, egyre szélesebb lesz az a kép, amit Illyés a magyar valóságból, a magyar világból bemutat. Megismertet a főurak nemzetellenes, hazafiatlan törekvéseivel, s egy látványosságzámba menő színben, amikor Dózsát lovaggá emeli a király s átadják neki az erről szóló okiratot, már sejtetni lehet a konfliktus éleződését. Ez az egész első rész rendkívül részletesen megmagyarázza a történelmi helyzetet. A jobbágyok állapotát, a szabad költözésű jobbágyok státusát a megváltozott világban; még a jobbágyok tömeges szökésére is történik utalás.

A ceglédi szín a második felvonás negyedik képe. Ez a jelenet egyedülálló a maga nemében s talán legisztább, de feltétlenül egyik legszebb részlete a drámának. Dramaturgiailag tökéletes önmagában is. Katonák beszélgetésével indul, Menyus, a fekete sereg hajdani székely harcosa beszél a katonás magatartásról. Ezzel képet kapunk a sereg hangulatáról, megérezzük azt a végtelen erőt és elszántságot, ami ezeket az embereket fűti. Erre következik Dózsa és Mészáros Lőrinc párbeszéde. A radikális Mészáros Lőrinc Dózsát korholja, megalkuvást vet szemére.

„A gyilkosnak adtad vissza a tört, hogy:
tessék! Most nincs időm a számadásra!”

A sorsválasztás merül fel itt: a forradalmi harcot választani, vagy harcolni a törökkel, végezni a belső ellenséggel, hogy azután könnyebb legyen a leszámolás a kívülről támadóval. Dózsa világosan érvel:

„...A veszély is oly sok,
hogy mindenkít bajtársul kell fogadnunk!”

De Dózsa cáfolatára, mintegy Mészáros Lőrinc szavait aláhúzó, megjelenik Anna, a parasztlány, akit Dózsa az első felvonásban megmentett. Anna faluját felégették az urak, mert Dózsa seregébe indult a nép. Fájdalommal, keserűen panaszolja el, ki sem mondván, végtelen szemérmességgel csupán sejteti, hogy leánybecsületében is meggyalázták azok, akik minden eszközzel gáncsolni akarják Dózsa törekvéseit. Dózsát megdöbbenik a lány szavai, s döntő érzelmi lökést adnak számára abban, hogy hajoljon a barát forradalmi álláspontja felé s gondoljon a belső ellenséggel való leszámolásra. Ekkor jönnek az érsek és a király követei, s Dózsát a hadak felosztatására szólítják fel. Ő azonban már tudja, mit válaszoljon... Herendyt, a gyilkos főurat, a népitételnek szolgáltatja ki, s az urak fenyegetőzéseire, a püspök kiátkozására így válaszol:

„Ha akadály a hadaink előtt:
most már a kastély is pogány erőd;
pogány elővéd a nemesi vár.
A vörös kakast rá! Ha ellenáll!
Ha száz király... és pápa áll élénkbe,
föl, föl, magyarok, föl egy új reményre!
Egyszerre két szabadságot nyerünk:
a múltunkért, a jövőnkért, – gyerünk!”

Hallatlan ereje, sodra, lendülete van ennek a jelenetnek, s a forradalmi sereg, a harcot vállaló nép erejét kitűnően érezteti. Gyönyörű pillanat a felujjongó sereg látványa, s mint valami crescendo zeng fel a végén az „Előre!”-kiáltás, Dózsa szavára mintha millió és millió paraszt felelne egyszerre...

A harmadik felvonás már harcban ábrázolja a parasztvezért, harcban a külső és belső ellenséggel. Az író sejteti (Dózsa és Anna beszélgetésében) a parasztforradalom perspektívatávlanságát, amikor elmondhatja Dózsával: azért harcol, hogy a győzelem végén mint egyszerű paraszt visszavonuljon jószágaira és élvezze a békét, a csendet, az életet. A győzelem után keresi fel Zápolya követe, Bebek, innen hívja Temesvárra, Zápolya szövetségét ajánlja fel, s arra kéri Dózsát, egyeítsék hadaikat.

Dózsa életének sorsválasztó pillanata ez – a hős nagy drámai vétsége. Mészáros Lőrinc ellenzi a szövetséget, Dózsa elsősorban arra hivatkozva, hogy a mozgás, a harc lehetősége edzi, acélozza a hadat. Vállalja. Itt, ebben a pillanatban az az érzésünk, Illyés szerepet kellett volna hogy adjon Gergelynek, Dózsa öccsének. Ezzel magyarázhatta, motiválhatta volna Dózsa elhatározásának létrejöttét. Gergely jelleme mutathatta volna meg, melyek azok a momentumok Dózsa jellemében, amelyek ha túlsúlyra jutnak, ilyen jellegű elhatározásokhoz vezethetik őt. Ezzel már jelezné a dráma a későbbi tragikus bukást, a lehullást. Ily módon a rákövetkező szín sokkal szerveesebb kapcsolatban állna ezzel a jelenettel, világosabban megértenénk, átelnénk, mit jelent, miért következett be az a végzetes tény, hogy Dózsa Zápolya fogságában van. Talán ezzel össze lehetne sűríteni a Temesvárban lejátszódó szint egyetlen jelenetre, ami Dózsa és Zápolya összecsapását világosabbá, egyértelműbbé, könnyebben érthetővé tenné. Persze, nem szabad a harmadik felvonás nagyságát, értékét tagadni, kisebbiteni. Megrázó drámai szín Zápolya és Dózsa párharca, s felemelő Dózsa, a forradalmár helytállása. Ebben a jelenetben az is benne van, hogy Dózsa a halál előtt, a halálban válik igazán és végérvényesen forradalmárrá, nagy, rendkívüli hőssé. Az első pillanatban még talán gondolkodik is azon, hátha igazat mond Zápolya. Mintha hinne neki egy percig... Valóban nem kis dolgokat mond a drámában Zápolya, amikor így szól Dózsához a kiskirályokra, a hatalomért versengőkre, Dózsa elleneire célozva:

Dózsa életének sorsválasztó pillanata ez – a hős nagy drámai vétsége. Mészáros Lőrinc ellenzi a szövetséget, Dózsa elsősorban arra hivatkozva, hogy a mozgás, a harc lehetősége edzi, acélozza a hadat. Vállalja. Itt, ebben a pillanatban az az érzésünk, Illyés szerepet kellett volna hogy adjon Gergelynek, Dózsa öccsének. Ezzel magyarázhatta, motiválhatta volna Dózsa elhatározásának létrejöttét. Gergely jelleme mutathatta volna meg, melyek azok a momentumok Dózsa jellemében, amelyek ha túlsúlyra jutnak, ilyen jellegű elhatározásokhoz vezethetik őt.

„...üssünk vissza rájuk, nem magamért! Az orszáért! Mert ebben igaza volt a királynak: a vesztünk ez a sok rossz mihaszna kiskirály.”

Nagy és valós kihívás ez, Dózsaiban fel kell merülnie valami rokonszenvennek, mert egy független, szabad, önálló Magyarországon gondolata is felcsendül ezekben a szavakban. Dózsának mégis nemet kell mondania, mert Zápolya leleplezi önmagát. S ez a leleplezés ragyogóan van megoldva. Drámailag tökéletes és lélektanilag is hiteles

az a folyamat, amely Dózsát végképp meggyőzi Zápolya taktikájáról, hamis, hazug, önző szándékairól, céljairól.

Hiába hivatkozik már Zápolya arra, hogy odakünn a tömeg halált kiált a vezérre, Dózsa meggyőződött arról, hogy Zápolyával szövetkezni – egyenlő lenne az árulással. Nagyerejű dramatikusan motívum Anna megjelenése. Akitől meghallja Dózsa, hogy Lőrinc barát még harcol, tehát ő a vezér, ő az, akinek a kezében még fegyver van. S a kelepceből eljut egy olyan forradalmi magatartáshoz is, amellyel vállalni tudja a legnagyobb kinszenvedést. Zokszó, rettegés nélkül, felemelt fővel, királyi gesztussal lép a tüzes trónra. Messze világító, nagy szavakat mond; azt, amit már mint forradalmár bátran kimondhat: „Maga a farkas rend megdönthető!” A záró történetben más Zápolya alkudozik és más az, aki halált osztt Dózsa fejére. Erős érzelmi akcentust kap a pillanat, amelyben Dózsa annak ellenére vállalni tudja a sorsát, hogy látja: harcostársai (megfélemlítve) elhagyták őt. A jövőhöz fellebbez, így nő saját sorsa fölé, ezért lehet kifejezője annak a mitológiai nagyságnak, amelyet a drámában betölt.

Ha a jelenből, több évtized távolából visszatekintünk a bemutató napjára (1956. január 20.), és az akkori közvélekedésre, megértjük, miért foglalkoztatta a kor szellemiségét, közle-

tét, kulturális közvéleményét a dráma mondandója. Kihívás volt az egész mű hangvétele, rejtett és nem is kódolt üzenete. Ez volt az az időszak, amikor zajlott a harc a rehabilitációért. Nemcsak az egyes mártírok, bebörtönözöttek, jogfosztottak sorsáról volt szó, hanem a *nemzet* rehabilitációjáról is. Az akkori vezetés csak amnesztiát, nem büntetlenséget akart kegyként odavetni. Illyés nem pusztán a meggyötörteket, hanem a nemzetet akarta az egyetemes mondandót megzendítő művel jogaiba emelni.

A dráma minden kvalitása ellenére nem tudott magának olyan színpadi életet és utóéletet nyerni, mint amelyet akkor, születésekor reméltünk. Pedig a kor történelme a premier után alig néhány hónappal szinte pontosan megismételte a drámában ábrázolt cselekménysort. Borzongató volt ugyanis átélni Nagy Imre sorsdrámáját, törbe csalását, kelepcebe szorítását, amelyből csak a halálra nyílt az ajtó. A morális szökés csak a vesztőhelyen át vezetett – a történelembe.

Hogy Illyés Gyula mennyire érezte később is mondandóinak aktuális érvényességét, arra utal a *Beatrice apródjaiban* megfogalmazott, sugallatos szavakkal kimondott gondolat-sor is. „A magyar forradalmak ritkán kérdezték azt (még vezéreiktől sem), hogy készülsz-e rá, viszed-e bele eltervelten a közösségedet? Hanem azt: vállalod-e, benne vagy-e, ami rá-tok szakadt? Az 1514-es tábornak az urak gyűjtötték össze, s ingerelték tette azzal, hogy aztán szét akarták verni. Dózsának csak a gyáva meghunyászkodás lett volna a választása, ha nem marad meg annak, ami volt, tisztességes katonának.”

Sajnálatosan problematikus a dráma terjedelme. A *Dózsa György* játékidéje mintegy öt-óránnyira elnyúlt. Atmoszférikus ereje minden jelenetének volt, ám az extenzív teljességre való törekvés, a jelenetek operai hangoltságú költői gazdagsága, s a szereplők sokasága rengeteg gondot rótt a rendezésre, a színeszi játéokra. Ez a totalitási igény bizonyos regényességet is hozott a kompozícióba, amely alig adott alkalmat a nagymonológok hangsúlyossá tételére.

Az író pontosan érezte ezt, és éveken át foglalkoztatta őt, hogy új szerkezettel és új kompozíciós rendben színre szólítsa Dózsa György alakját. Ezért írta meg 1972-ben *Testvérek* címmel azt a „kamaradramát”, amelyben György és Gergely, a két testvér lélekközeli sorspárhuzamát és -ellentétét fogalmazta színre. A *Testvérek* nem nagylátószögű dráma, technikája, bonyolításrendje kamarajátékként fogalmaz, s azzal, hogy a két, egymással lelki közelségben élő testvért ellenfélként, vitapartnerként, s majdan a közös sorsot vállaló hősként a halálban is összekapcsolja, gondolati drámát hozott érzelmi közelségbe.

Új dimenziót ad a Dózsa-sors drámájának. Azt ábrázolja, mit tehet a forradalmár azért, hogy a küzdelem, s az erőszak vállalása ne rontsa meg lelkét, szellemét, s ne diszkreditálja azt az ügyet, amelyet magáévá lényegített. A Dózsa-testvéreket így kapcsolja össze a világ megítélésének kettőssége, amelyet a *testvérség* nem gyengít, hanem éppen szuverén szellemiségével erősít. A dráma mindenkor színrevitele nagy színészi és művészi sikert hozott az íróknak. Nemcsak különös komprimáltságával, hanem azzal az empátiás erővel is hat a dráma, amely a *testvérek* párviadalából sugárzik.

Illyés Gyula nemcsak drámáiban, hanem verseiben is hű maradt a Dózsa-témához. A *Nem menekülhetsz* belső parancsával újra és újra visszatért a nagy sorshoz, némiképp saját sorsává is lényegítve a Dózsáét. Versben és drámákban szölongatta hőst azért, hogy saját korába invitálja példaként, eszmetársként.